

МАРІЯ КАШУБА

**СКАРБНИЦЯ ІДЕЙ ТА ДУМОК:
сучасна українська версія „Євангелія учительного”
Кирила Транквіліона Ставровецького
(Львів:Свічадо, 2014, 679с.)**

Кирило Транквіліон Ставровецький заслуговує нашої уваги насамперед як талановитий письменник, церковний і громадський діяч, який не завжди вписувався своїми ідеями в контекст традиційного східного православ'я, засвідчуючи ті зміни в церковному й культурному житті, які були зумовлені ренесансними й реформаційними процесами.

Нині маємо переклад сучасною українською мовою найоб'ємнішого і найрезонанснішого твору цього автора – *Євангелія учительного*, який збагатив українську церковну і літературну традиції.

Як талановитий письменник К.Т. Ставровецький представлений насамперед працями Сергія Маслова, але його імені не може обійти жоден історик української літератури й української філософії. Дмитро Чижевський, наприклад, згадує Ставровецького в *Історії української літератури* як майстра барокової поезії, а в розділі *Проповідь* про нього хоч зосібна й не пише, але подана тут характеристика барокової проповіді цілком накладається на *Євангеліє учительне*: „Проповідник мав на меті вразити слухача,

вдарити по його розуму або почуттю, – це потрібне було і для того, щоб розворушити увагу, і для того, щоб цю увагу утримати: слухач у ці неспокійні часи був зайнятий іншими, нецерковними інтересами, мав уже досить широку сферу світського життя, що не перебувала під контролем церкви”¹.

Про творчість К.Т. Ставровецького написали дисертації Леонід Пилявець і Тетяна Трофименко, йому присвятили ряд статей Валерія Нічик, Іван Паславський, Богдана Крися, Володимир Литвинов, Максим Дойчик, Ірина Жеребило, а також авторка цих рядків. Проте не буде перебільшенням ствердити, що твори цього мислителя становлять невичерпну скарбницю вагомих свідчень і переорієнтації української культури, і перевороту в світогляді людини, що відобразили основний етап першого українського культурно-національного відродження другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Облишимо для іншого випадку досі ще не вичерпану суперечку про наявність і зміст епохи Відродження в українській культурі, а зосередимось на аналізі кількох цікавих для нашої теми тверджень та ідей допитливого свідка цієї епохи, щоб продемонструвати їх виразну ренесансну сутність, і цим вписати його в її контекст. Мова йде про світогляд людини, яка відчула себе відповідальною за стан всього суспільства. Його *Євангеліє учительне* (1619) було заборонене ієрархами православної церкви у Києві й у Москві, очевидно, як за формальне новаторство, так і за зміст. Свої проповіді автор адресував насамперед людям, які уміють мислити, аналізувати, керуються у своїх діях не лише вірою в Боже провидіння, а й вірять у власні сили, у свою можливість змінити земне життя на краще, відповідне Божим заповідям, отже, й побудувати справед-

¹ Д. Чижевський, *Історія української літератури*, Тернопіль 1994, с.281.

ливіше суспільство. Важливо, що для автора *Євангелія учительного* земне життя не є долиною сліз і страждання, а є нивою, на якій людина повинна трудитися, докладати інтелектуальних і фізичних зусиль для вирощування й плекання урожаю християнських чеснот.

Навмисне вдаємося до такого символічного стилю, щоб потрапити в річище висловлювань самого Кирила Транквіліона, адже свої проповіді він написав у стилі бароко, на зразок: „Ця книга, немов труба богогласна, що сповіщає опір світодержцям і владі темряви, лякає полки сатани, і меч двогострий, що всяку нечесність і незаконність хули еретичної відсікає і блиском своїм страшить не лише катів і царів земних, але й самих демонів”. Або: „Немов глибина моря невичерпна, так і діяння благодійні цієї книги невимовні”². Відразу зауважимо, що український переклад книги майстерно передає барвисту красу барокової символічної мови автора, що можна і треба завдячувати старанням філологів-перекладачів – Богдани Криси, Дарії Сироїд і Тетяни Трофименко.

Той факт, що Ставровецький відчував народження громадянського суспільства, провісниками якого були братські громади у багатьох містах і селах тогочасної України, засвідчений його переконанням у цінностях мудрості. У включеному в пізніший твір *Перло многоцінне* (1646) вірші *Похвала о премудрості троякой, во віці сем явленной* автор вважає, що мудрість є природженим феноменом людини, тоді як Премудрість – це винятковий Божий дар, даний пророкам, апостолам і правовірним теологам: „О мудросте преславнійшая,/Над злато і каменіє драгое чеснійшая!/Тобою мучителі народом розказують/ І немощнії сильних без труда зв’язують. /Ти царей держава / І худородних

² Кирило Транквіліон Ставровецький, *Учительне Євангеліє*, Львів 2014, с.21.

вічна слава”³. Свої проповіді у *Євангелії учительному* Ставровецький адресує людям не тільки розумним, а й мудрим, розважливим, які вміють аналізувати ситуацію й шукати найоптимальніші вирішення проблем, відчуваючи відповідальність перед суспільством.

Євангеліє учительне складається з двох частин. У першій вміщені 69 повчань на недільні та інші дні цілого року, на рухомі свята, починаючи з неділі про митаря й фарисея і закінчуючи 32 неділею після П’ятидесятниці. У другій частині зібрані 36 повчань на постійні свята, присвячені пам’яті святих і деякі пов’язані з цими днями тижні, починаючи від першого вересня й закінчуючи двадцять дев’ятим серпня, до яких додані ще по кілька проповідей на різні випадки, наприклад на освячення церкви, похорон, чи постриг у ченці тощо. Всього до книги ввійшли 109 проповідей. Кожна проповідь, як правило, містить євангельський текст і його тлумачення, поділене на дві частини, які автор рекомендує читати в церкві окремо. Щодо євангельських читань, то тут автор практикує певні зміни.

Найбільш цінними для світського дослідника, на наш погляд, є ті тексти, де автор порушує й осмислює певну тему з сучасного йому суспільного життя, привертаючи увагу до вчинків людей з погляду християнської моралі. Він переконує, що „належить цю книгу душеспасенну не лише в церкві, а й в домі своєму мати кожному правовірному християнинові. Перечитууй часто, повчайся в Господньому законі день і ніч. І пізнавай істину”⁴, і запрошує: „...Прийміть з любов’ю цю книгу душеспасенну і прочитайте старанно з увагою і з духовним

³ Кирило Транквіліон Ставровецький, *Похвала о премудрості троякой, во віці сем явленої* [в:] Кирило Транквіліон Ставровецький, *Українська література ХУІІ ст.*, Київ 1987, с.273.

⁴ Кирило Транквіліон Ставровецький, *Учительне Євангеліє*, Львів 2014, с.22.

розмислом”⁵, „діяння благодійні цієї книги невимовні, сам це пізнаєш, ласкавий читачу, якщо ввійдеш розумом у внутрішні скарби її”⁶. Завдяки перекладові можливість „увійти розумом” у скарби цієї праці отримує сучасний читач.

Із тексту проповідей видно, що автор книги інстинктивно відчував потребу суспільства в моральних настановах, прагнув дати матеріал для роздумів, вселити оптимізм своїм сучасникам, яким доводилось жити в складних історичних обставинах, дати надію на порятунок у неспокійному житейському морі, поради щодо пошуку суспільної злагоди й миру. Важливо, що Транквіліон не прагне нагнітати тривожну ситуацію, він пише і промовляє про те, що близьке й знайоме кожному, що кожен може осмислити й змінити, свято віруючи, що висловлене на письмі та проголошене у проповіді зло вже затавроване, і це може бути першим кроком до його подолання.

Як видно із передмови до читача, автор керувався у своїй праці насамперед любов’ю до ближнього, бажанням врятувати своїх сучасників від захоплення єретичними вченнями, що стали у той смутний час надто популярними: „Ніщо інше, лише любов до ближнього і людське спасення подвигли мене на те, бо око моє бачило в роду моєму багато таких чоловіків обох станів, світського й духовного, які подалися за чужими науками і за різними постилами, ворожими Церкві Божій: аріяньськими, понурськими й кальвіністськими”⁷. Автор *Євангелія учительного* свідомий небезпеки, на яку наражається, адже „диявол підняв на мене люту боротьбу через деяких людей маломудрих і заздрісних з роду мого та інших, невдячних і простотою дурости затуманених, дуже роз’ятрив гнівом і нагострив язик їх

⁵ Там само, с.21.

⁶ Там само.

⁷ Кирило Транквіліон Ставровецький, *Учительне Євангеліє*, Львів 2014, с.19.

хулою на святе. І не лише це, а й смерті віддати мене через цю книгу замислили”⁸. Ці гострі слова на адресу хулителів яскраво підкреслюють значення подвигу Ставровецького не тільки для свого часу, а й для нас, адже книга стала насамперед документом непростого епохи в житті українського суспільства. Що вона адресована саме українській суспільності з намірами пробудити громадянське сумління, свідчать скарги автора у передмові на своїх гонителів-невігласів: „Їх огудного язика слово гниле... промчалося всюди, по всій землі руській, збурюючи міста й народ посполитий, бунтуючи проти мене, породжуючи докори, приниження, насмішки й наклепи, оббріхування, пробуджуючи огиду до книги цієї... Такі люди лукаві... роблять поголос, розписують листи по містах, повні блюзнірства і брехні”⁹. Цими гонителями-невігласами автор *Євангелія* вважає передусім консервативних православних ієрархів, які всіляко противились впровадженню проповіді в Церкві під час богослужіння, а також своїх хулителів серед священників. Надто суворо розкритикувало твори Транквіліона Московське духівництво, його праці неодноразово рецензувались, заборонялись, на них писали образливі рецензії не дуже освічені попи, що детально описує Сергій Маслов¹⁰. Розуміючи небажання своїх гонителів навчатися, сприймати нове і цим збагачувати своїх слухачів та самих себе, Кирило красномовно пише: „Вони, немов кроти, у темряві застарілого безумства ховаються, не бажаючи оновитися”¹¹. Гоніння й нерозуміння були чи не основною причиною розриву з православ’ям і переходу Ставровецького біля 1626 р. до уніатської церкви.

⁸ Там само, с.19.

⁹ Там само, с.20.

¹⁰ С. Маслов, *Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность*, Київ 1984, с.172-195.

¹¹ Кирило Транквіліон Ставровецький, *Учительне Євангеліє*, Львів 2014, с.20.

Уболівання за стан православної Церкви в Україні відчуються виразно на сторінках *Євангелія учительного*. З розпачем говорить Кирило в одній із проповідей: „Горе мені – мало сьогодні знайдеш вірних серед людей! Адже багато продало віру за кухлем пива аріянам, і понурцям, і кальвіністам”¹². Ще інші спокусилися на знатні титули в Речі Посполитій: „І так є нині в нас суетні люди і безумні, котрі свою віру й благочестя зраджують за суетні імена й непотребні назвиська. Один говорить: я ловчий! Інший: я підчаший! Ще інші собі назвиська за віру купують. Хіба може бути безумство більше! Що ж ловчий? Лише псар і псів годувальник! Що ж підчаший? Лише корчмар, який наливає і проливає, п’яницям прислуговуючи”¹³.

Ставровецький свідомий того, що на тлі слабкості Церкви й непевності суспільної ситуації особливо гостро постає потреба в освічених, відважних і відповідальних людях, які очолюють Церкву. Давні Отці, згадує Кирило, були сильні воїни, і через собори осуджували ересі Симона Волхва, Манахія, Арія, Македонія, Савелія, Євномія, Аполинарія, Несторія та інше „кляте насіння”, наче кукіль у пшениці. „Нехай же нині посоромлені будуть сини єретичні, ворожий кукіль, аріяни й понурці, зі своїми Социном, і Статорієм, і Смарцієм... Адже цей кукіль і спокуси ворожого зерна нині вкоренилися й серед народу руського й багато чистої пшениці на свою злобу навернули, і підкорили звабливими словами своїми й неправдивим ученням”¹⁴. Ці слова проповіді й нині звучать актуально.

Що могло обурити сучасників Кирила у проповідях-повчаннях, написаних на матеріалі *Євангелій* і творів Отців Церкви, здогадуємось із детального розгляду їх

¹² Там само, с.270-271.

¹³ Там само, с.270.

¹⁴ Кирило Транквіліон Ставровецький, *Учительне Євангеліє*, Львів 2014, с.332.

змісту. Завдяки майстерному перекладу він став зрозуміліший для читача й дослідника нашого часу, тому довідуємось, що увагу автора проповідей привертали злободенні проблеми, які викликали тривогу, заважали думати про спасіння й готуватися до нього. Найбільше його турбують вади й гріховні вчинки тих, кому належало бути прикладом для мирян і посполитих людей. Він вболіває за чистоту місії Церкви. Корабель-Церкву в бурхливому морі ересей і інших загроз можуть врятувати чесні й освічені слуги Христа. Поки у Церкві були „святі мужі, премудрі вчителі й казної солодкомовної”, вона процвітала, але „прийшли після них люди лукаві й ліниві працівники в винограднику Господньому, вожді сліпі, неуки, п’яниці, срібллюбці, плотолубці, які більше для жінки й дітей працюють, ніж для Бога; і про це більше старається й думає, ніж про стадо Христове й про науку збавенну: на жінках їхніх і доньках ризи світлі, пояси золотом куті, а в церкві книги подерті, а в іншій – і таких не знайдеш. Такий усі дні життя тільки про посаг думає, а про книгу учительну й не гадає”¹⁵, – розпочає проповідник, і багато хто міг ці слова вважати звернутими до себе.

Багато місця у проповідях відводить Ставровецький осуду багатства, нажитого нечесним шляхом – обманом, обкраданням Церкви, присвоєнням пожертв, а найбільш прикритим і гріховним він вважає те, що ці накопичені багатства світські та церковні ієрархи розтринькують на плотські втіхи, не дбаючи про майбутнє ні Церкви, ні суспільства. Особливе обурення викликають у нього недбальство й лінощі тих, хто не працює на благо суспільства, а „свій розум і премудрість звернуть на злобу і хитрість світу цього”: „Одні мають славу світу цього й багатство – могли би будувати школи і науку поширювати, друкарні влаштувати, книги друкувати, Церкву Божу премудрістю

¹⁵ Там само, с.353.

збагачувати, тих, хто науки потребує, втішати. Горе мені, що не бачу нині нічого з цього, адже якщо розумом це й приймають, однак серце своє і волю звертають на обжирство й пияцтво, помноження дармоїдів, похлібників, і запряжених колісниць, збільшення скарбу, аби вороги покрали...”¹⁶. Ставровецький вважає негідними прощення тих християн, які лінуються старанно працювати, які не передають свої таланти іншим. Про лінивих учителів і п’яниць він написав окрему проповідь, де сказано: „Ти, що нині сидиш у блудилищах і корчмах, розумом затьмарений без страху Божого... а тільки день і ніч поглядаєш, де вино розливають у корчмах, – і швидше там опиняєшся, ніж біля престолу... душі людські можеш зрадити, віддаєш їх на смерть через недбалість свою і пияцтво прокляте”¹⁷. Ці слова звернені насамперед до душпастирів – наставників мирян, і таких звинувачень сповнені багато проповідей. У деяких Кирило полемізує з тими священниками, які цураються усної проповіді, бо для її проголошення потрібна особлива підготовка й відповідальність. Тих, хто відкидає усну проповідь як „єретичне діло”, він називає „невігласи ненавчені”, бо справжні проповідники „мають розум, просвітлений світлом і повен премудрості небесної, і язик, прикрашений солодкими словами, нагострений правдою”, а читане повчання „вимушено нині у церкві встановилося, бо не стало справжніх і премудрих учителів”, „бо багато неуків, лжепастирів не хочуть ані читати повчання у Церкві, ані з книг людей навчати, лише спішать до об’їдання і пияцтва, у рабство до живота”¹⁸. Такі думки переконують, що Ставровецький закликав сучасників до наполегливої праці з глибокою вірою в мудрість людини, у її можливості змінити себе і світ своїми знаннями

¹⁶ Там само, с.370-371.

¹⁷ Там само, с.373.

¹⁸ Там само, с.465.

й активними діями. Реформування української церкви мислитель вважав можливим через освіту, помноження знань богословських і світських, через активну участь церковних діячів у моральному вдосконаленні суспільства, у вихованні свідомого й відповідального громадянина.

Небажання навчатися, байдужість і безвідповідальність духовних і світських наставників громади Ставровецький сприймав як справжнє лихо, яке поряд з несправедливими накопиченнями багатства здатне погубити людську душу. Такі думки мислителя служать пересторогою і нашим сучасникам, як і його нарікання на запродавців батьківщини, яких він уподібнює до проклятих Христом його зрадників: „Цих страшних слів дуже бійтеся нині всі ви, що не лише Христа соромитеся, але й роду батька і матері, і від ества свого втікаєте. Якщо хтось русин – соромишся його, це ж і тих, які тебе світові показали і з трудом вигодували, соромишся, кого належить тобі великою честю шанувати”¹⁹.

Проповіді Кирила можуть бути свідченням не тільки ідейних протистоянь, а й побуту тих часів, адже він детально, як це притаманне стилю бароко, описує звички, побутові тонкощі, одяг і прикраси своїх сучасників. Його обурення викликають багаті, які свої маєтки витрачають „не на поховання вбогих і мандрівців, а на перелюбство, гру в кості, пиятики, на непотрібні речі, як от: килимами псів укривають, в золото вбирають ослів і коней”²⁰, або жінки, які „не милостями й чеснотами себе прикрашають, а золотом, перлами й одягом коштовним”, „хвіст дорогого шмаття тягнеш за собою і пахощі”, зваблюючи „душі незміцнілих юнаків, дозволяєш їм перелюбствувати”, не задумуючись, що „прикраси твої й одяг дорогий, і золоті

¹⁹ Кирило Транквіліон Ставровецький, *Учительне Євангеліє*, Львів 2014, с.85.

²⁰ Там само, с.194.

гривні... біду коять підручним вашим і вбогим сиротам і вдовицям”²¹. Не для того існує церква, щоб у ній показувати багатство тлінне – переконаний проповідник, золото затьмарює розум, навіює страх, милостиня й співчуття убогим більш потрібні, ніж золотий посуд у церкві”²². Особливо гнівно Ставровецький осуджує захоплення чаклунством, магами, або різними пишними обрядами над могилами померлих, коли влаштовують розкішні бенкети чи видовища, вдовольняючи свій гонор і марнославство. Дуже по-сучасному звучать спостереження Ставровецького про владу: „А нині наші зверхники через мамону, через жінок і родичів приймають честь... є бо деякі у нас безумці, які й душу зраджають, і віру погубляють, за те лише, щоб на короткий час мати владу цього світу”²³. На прикладах зі стосунків Христа з апостолами і їх рідними проповідник навчає владомощів „навіть заради родини нічого не обіцяти своїм ближнім”²⁴, і наголошує, що „почесті людину засліплюють”.

Не може не зацікавити й водночас зворушує увага проповідника до повсякденного земного життя людини – ті місця його проповідей, де він торкається стосунків у сім’ї, любові й кохання: „Любов природна – коли мати любить дитя й дитя любить матір, і брат – брата й сестру, і чоловік – жінку, і жінка – чоловіка... Духовну ж любов не всі мають, а тільки одні християни, які люблять ближніх і ворогів. Належить, отже, знати, що любити ближнього свого значить не завдавати йому жодної шкоди, і зла на ближнього свого не замишляти, і ніякої кривди йому не чинити”²⁵. Застерігаючи перед перелюбством, блудом,

²¹ Там само, с.197-198.

²² Там само, с.282, 326.

²³ Там само, с.95.

²⁴ Там само, с.94.

²⁵ Там само, с.387.

прославляючи цноту молодих людей, Ставровецький навчає, що Бог освятив подружнє життя як природне продовження роду. Одним із перших українських мислителів він наважився (!) підняти голос на захист жінки: „Муж повинен любити свою жінку як своє тіло, як Христос полюбив свою Церкву і себе передав за неї на смерть. Також і жінка – тіло мужа свого, бо з ребра і плоті його створена. Через те повинен чоловік мати жінку свою у серединній честі: не за голову, ані за підніжку і рабиню, але за серце, і всіляку честь віддавати їй, як немічнішій посудині”²⁶. Тут можна зауважити, що порівняння з „немічнішою посудиною” – не дуже вдалий переклад-калька, варто би пошукати інший відповідник у сучасній мові, наприклад, „тендітнішою”, чи „ніжнішою”. Щодо місця й ролі чоловіка, як його уявляє жінка, то слова Транквіліона цілком правильно відображають реальний стан патріархальної української сім’ї: „А жінка знову повинна боятися чоловіка свого й у честі великій мати його – як голову, і славу дому його, і всілякий послух віддавати йому, і за заповідями його ходити, паном його називаючи”²⁷. Ставровецький бачить сім’ю найпотужнішою опорою для людей, які її створили, він наголошує, що обоє зобов’язані допомагати одне одному і в хворобі, й нещасті, не покидати в горі й убогості, а вірно служити одне одному у спільній любові. Такі відносини в сім’ї збагачують людину, роблять її стійкішою у життєвих випробуваннях – переконаний мислитель.

На завершення варто звернути увагу на вступне слово Богдани Криси, в якому читач знайде інформацію щодо історії дослідження творчості Кирила і характеристичний зміст трьох його основних творів. Отже, допитливий сучасний читач і дослідник творчості видатного майстра

²⁶ Кирило Транквіліон Ставровецький, *Учительне Євангеліє*, Львів 2014, с.658.

²⁷ Там само.

слова та філософа кінця XVI – першої половини XVII ст. має у своєму розпорядженні багату скарбницю цікавих ідей та думок, які поглиблюють наші уявлення про епоху ренесансних та реформаційних пошуків в Україні.